

ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐՎԱՆԴ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԸ ԵՎ ԶԵԼՈՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԴԻ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո անտիկ դարաշրջանի վերաբերյալ բրիտանական հետազոտական միտքը հայտնվել էր ճգնաժամի մեջ¹: Եվ դա հատկապես նկատելի էր հելլենիստական ուսումնասիրությունների բնագավառում, ուր մինչև XX դ. վերջին տասնամյակը գրեթե չեն արտահայտվել նոր մտքեր և գաղափարներ, չեն ստեղծվել նոր դպրոցներ, իսկ հետազոտողները գլխավորապես կենտրոնացել էին հունա-հռոմեական աղբյուրների մանրախույզ ուսումնասիրությունների և պատմագիտական հանրագիտարանների հրապարակումների վրա: Մեթոդաբանության մեջ ևս ակնհայտ էր որոշակի նահանջ. բրիտանացի պատմաբանները ավելի հաճախ քան նախկինում դիմում էին XIX դ. գերմանական պատմականության մեթոդին, որը XX դ. երկրորդ կեսում ընկալվում էր որպես անախորոնիզմ: Բացի այդ, բրիտանացի հետազոտողները (ինչպես և արևմտաեվրոպական գրեթե բոլոր ազգային պատմագիտական դպրոցների ներկայացուցիչները) հելլենիզմի պատմությունը ավանդաբար շարունակում էին դիտարկել եվրոպակենտրոն տեսանկյունից²:

¹ Դրան հակառակ, հատկապես Ֆրանսիայում և Իտալիայում վերելք ապրեց միջնադարագիտությունը, մշակութաբանությունը և մի շարք հարակից գիտություններ, Գերմանիայում՝ հնագիտությունը, արևելագիտությունը և այլն:

² Սակայն վերջին երեք տասնամյակներում տեղի ունեցավ անսպասելի շրջադարձ, ասպարեզ իջան նոր ուսումնասիրողներ, որոնք մշակեցին նոր մոտեցումներ Հին Արևելքի և հելլենիզմի պատմության խնդիրների վերաբերյալ: Այսպես, 1987 թ. լույս տեսավ «Հելլենիզմ Արևելքում» գիտական աշխատությունների ժողովածուն (Kuhrt A.,

Դրան հակառակ շատ դինամիկ էր զարգանում հրեական հելլենիստագիտությունը: Արևելքում հունա-մակեդոնական տարրի և հրեաների փոխհարաբերությունների խնդիրն արդեն վաղուց էր հայտնվել (ազգությամբ հիմնականում հրեա) հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում³: Հրեական հելլենիստագիտությունը արևմտյան ազգային պատմագիտական դպրոցներից թերևս առաջինն

Sherwin-White S. (Ed.), *Hellenism in the East: The Interaction of Greek and non-Greek Civilizations from Syria to Central Asia after Alexander*, London, 1987), որտեղ մի խումբ համախոհներ հանդես եկան նոր, իսկ առանձին դեպքերում լավ մոտացված հին գաղափարներով: Տարբեր քննադատների վեց մասնագետներ (ներառյալ երկու խմբագիր) իրենց համատեղ աշխատության մեջ արտահայտեցին այն միտքը, որ Սելևկյան թագավորության համար Ասորեստանի, Բաբելոնի և Աքեմենյանների տերության ժառանգությունն ուներ ավելի մեծ նշանակություն, քան ենթադրվում էր մինչ այդ: Ուստի այդ և ուրիշ հելլենիստական թագավորությունների քննյթը հասկանալու համար անհրաժեշտ է դրանք դիտարկել նախևառաջ հին արևելյան քաղաքակրթությունների համատեքստում: Այդ գաղափարներն իրենց հետագա զարգացումը ստացան գիտական խմբի ղեկավարներ՝ Սյուզեն Շերուփին-Ուայթի և Էմիլի Բյուրթի աշխատանքներում (տե՛ս Kuhrt A., Sherwin-White S., *Aspects of Seleucid Royal Ideology: The Cylinder of Antiochus I from Borsippa*, *Journal of Hellenic Studies*, 1991, 111, pp. 71-86: Նույնը, *From Samarkhand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire*, pp. ix + 261, Berkeley, 1993; Kuhrt A., Sancisi-Weerdenburg H. (ed.), *Achaemenid History*, 8, pp. XV + 446, Leiden, 1994, pp. 283-310):

³ Moor G., *Judaism in the First Centuries of the Christian Era: The age of the Tannaim*, Cambridge, 1927, v. 1, p. 114; Box G.H., *Judaism in the Greek Period, from the Rise of Alexander the Great to the Intervention of Rome (333-63 B.C.)*, Oxford, 1932, p. 256; Tcherikover V., *Hellenistic Civilization and the Jews*, Philadelphia, 1966; O'Connell K.G., *Review of Judentum und Hellenismus*, *Journal of Biblical Literature*, 1971, v. 90, pp. 228-231; Jeremias J., *Jerusalem in the Time of Jesus*, London, 1976; Goodenough E., *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, New York, 1953-1968, v. 1; *The Jewish People in the First Century: Hist. Geography, Political History and Religious Life and Institutions*, Amsterdam, 1976, v. 2; Bar-Kochva B., *Judas Maccabaeus: The Jewish Struggle Against the Seleucids*, Cambridge, 1989; Harrison R., *Hellenization in Syria-Palestine: The case of Judea in the third century BCE*, *Biblical Archaeologist*, 1994, v. 57, pp. 98-108; B.C.E. to 640 C.E. Princeton, Oxford, 2001; Choon-Leong S., *Ecclesiastes*, Anchor Bible, 18 c., New York, 1997; Cohen S.J.D., *The Beginnings of Jewishness. Boundaries, Varieties, Uncertainties*, Berkeley & Los Angeles, 1999. Reviews: D. Wilson, *CW* 94, 2000/01, pp. 299-300; Hoover O., *The Seleucid Coinage of John Hyrcanus I: The Transformation of a Dynastic Symbol in Hellenistic Judaea*, *American Journal of Numismatics*, 2003, 15, pp. 29-39; Hayes J., Mandell S., *The Jewish people in classical antiquity: from Alexander to Bar Kochba*, Louisville, 1998; Millard A., *Reading and writing in the time of Jesus*, *The biblical seminar*, 69, Sheffield, 2000.

էր, որ փորձեց հեղինակական դարաշրջանը դիտարկել ոչ միայն հունա-մակեդոնական ընկալման տեսանկյունից:

Հրեական հեղինակագիտության կայացման հարցում գործուն դեր ունեցավ XX դ. հիրավի խոշորագույն անգլիական պատմաբան Արնոլդ Ջոզեֆ Թոյնբին (1889-1975 թթ.): Նա ծնվել է Լոնդոնում վիկտորիական «Ոսկեդարի» մայրամուտին և երիտասարդ տարիներին ականատես է եղել Բրիտանական կայսրության աստիճանական մարմանը: Դա չէր կարող ազդեցություն չթողնել Ա. Թոյնբիի պատմափոհական հայացքների վրա: Ա. Թոյնբին ապրել է երկար կյանք, մի բան որ շատ օգտակար է պատմաբանի համար: Ի տարբերություն մաթեմատիկոսների և ֆիզիկոսների, որոնք իրենց հայտնագործությունները հիմնականում կատարում են երիտասարդ տարիքում, փիլիսոփայող պատմաբանին կայացման համար ժամանակ է պետք: Ա. Թոյնբին տեսել է անհանգիստ 20-րդ դարի երեք քառորդ: Սակայն փոթորկոտ քսաներորդ դարը չչեղեց Ա. Թոյնբիին ընտրված ուղուց: Ավելին, դինամիկ և անհանգիստ դարաշրջանն օգնեց պատմաբանին նորովի նայել անտիկ պատմությանը:

Իր տարբեր աշխատանքներում և հատկապես տասներկուհատորանոց «Պատմության ուսումնասիրություն» աշխատության մեջ Ա. Թոյնբին մշակել և շրջանառության մեջ է դրել հեղինակի սկզբունքներն նոր՝ իսկապես քաղաքակրթական հոլացք⁴: Այդ ընկալման հիմքում ընկած է պատմական ժամանակի շրջափոփային ընկալումները: Պատմաբանի աշխատությունների մեջ հեղինակը ներկայացված է որպես ինքնուրույն ու ինքնարժեք քաղաքակրթություն և ոչ թե անտիկ Հունաստանի քաղաքակրթական աղոտ ստվեր՝ կարծես պատահաբար ընկած Արևելքի վրա: Մյուս կողմից Ա. Թոյնբին զգալի ներդրում ունեցավ անտիկ աշխարհի ուսումնասիրության գործում: Նա իմի բերեց և արժևորեց մեծ քանակությամբ էմպիրիկ նյութեր, տվեց անտիկ քաղաքակրթության բացառիկ պատմական բնութագիր, ի տարբերություն Օ. Շպենգլերի՝ այն դիտարկելով որպես հասարակական կատեգորիա:

⁴ Toynbee A., Hellenism: The history of civilization, London, 1959.

իր «Պատմության ուսումնասիրությունը» հիմնարար աշխատության մեջ Ա. Թոյնբին բազմիցս անդրադարձել է հելլենիստական քաղաքակրթության և հրեա ժողովրդի փոխհարաբերությունների հիմնախնդրին: Պատմության տեսաբանը հելլենիզմը ներկայացնում էր որպես ավանդական եբրայական քաղաքակրթությանը նետված մարտահրավեր: Ըստ նրա, Հուդայի հրեությունն առաջ էր քաշել այդ մարտահրավերի երկու պատասխան՝ զելոտություն և հերովդություն⁵: Անվանումները խիստ պայմանական են և տրվել են ըստ հռոմեական տիրապետության տակ գտնվող հուդայական կրոնա-հասարակական խմբերի անվանումների: «Զելոտները» ագրեսիվ և խիստ պահպանողական խմբավորում էր, որը մերժում էր դինամիկ արևմտյան քաղաքակրթության արժեքները, վերջիններիս մեջ տեսնելով վտանգ իր կարծրացած ներփակ, ինքնամիտ և շատ յուրօրինակ քաղաքակրթության համար: «Հերովդականներին» Ա. Թոյնբին անվանել է ըստ Հուդայի Հերովդես Մեծ արքայի, որը դարձավ արտաքին աշխարհին բաց հրեության սակավ մասի մարմնավորումը⁶: Անզիջում և մոլեռանդ զելոտներն իրենց շարքերը համալրում էին գլխավորապես քաղաքաբնակ (ավելի հազվադեպ գյուղաբնակ) ստորին խավերի հաշվին, թեև նրանց առաջնորդները գրեթե ամբողջությամբ կազմված էին քրմական դասի ներկայացուցիչներից և սնանկ, բայց փառամոլ ու իշխանատենչ ազնվականներից: Դրան հակառակ «հերովդականների»

⁵ Тойнби А., Постигание истории, ч. 6, Героические века. Психологические последствия контактов между современными друг другу цивилизациями, Москва, 1991, с. 587-589.

⁶ Այդ թվի թերևս ամենաճանաչված ներկայացուցիչը հելլենիստական շրջանի հրեա պատմիչ և մատենագիր Հովսեպոս Փլավիոսն էր (հայտնի է նաև որպես Հովսեփ Բեն Մաթաֆիա, իսկ հռոմեական քաղաքացի դառնալուց հետո՝ Տիտոս Փլավիոս Հովսեպոս, Բ.հ. 37-մոտ 100 թթ.): Լինելով զելոտ, հրեական պատերազմի ժամանակ (66-71 թթ.) նա անցել է հռոմեացիների կողմը, դառնալով Փլավիոսների կայսերական ընտանիքի կլիենտ: Գրել է «Հրեական պատերազմի մասին», «Հրեական հնախոսություն», «Ընդդեմ Ապիոնին», «Կյանքը» աշխատությունները, որոնցում նա ձգտում էր հունա-հռոմեական աշխարհը ծանոթացնել հրեաների մշակույթի և պատմության հետ, փարատել հրեաների դեմ կանխակալ վերաբերմունքը, բացատրել հրեական սրբազան տեքստերը արևմտյան փիլիսոփայության լեզվով, իրականացնել մի տեսակ քաղաքակրթական թարգմանություն: Թեև հրեական պատմության մեջ դա առաջին օրինակը չէ: Նման փորձ ավելի վաղ կատարել է Փիլոն Ալեքսանդրացին:

մեծամասնությունը ծագում էր տեղական և հեյլենիստական քաղաքակրթական արժեքների համաչափությանը միտված ընտրախափի ներկայացուցիչներից և նրանց սպասավորներից: Պատահական չէ, որ «հերովդականության» գլխավոր կենտրոնը դարձավ թագավորական պալատը: Ի տարբերություն հնապաշտ «զելոտների», «հերովդականների», բաց էին արտաքին աշխարհի համար և միտված նորարարությանը⁷, սակայն (թե՛ հնում, թե՛ այսօր) ավանդապաշտ հրեությունը մերժում էր նրանց, ընկալելով իբրև օտարամոլ և կոլլաբորանտ⁸:

Այդ երկու հոսանքներից Ա. Թոյնբին նախապատվություն էր տալիս «հերովդությանը»⁹: Դրա մեջ տեսնելով որոշակի արատներ, նա այնուամենայնիվ համարում է, որ հրեության առջև ծառացած մարտահրավերի միակ պատասխանը «խաչաձևումն» է, նորի և ավանդականի ներդաշնակ համադրականությամբ: Սակայն, ըստ Ա. Թոյնբիի, ոչ բոլոր քաղաքակրթություններն են ունակ խաչաձևման:

⁷ «Հերովդական» մոդեռնիզացման վառ օրինակը Ա. Թոյնբին համարում է Ռուսաստանի վեստերնացումը Պյոտր I-ի և Թուրքիայի մոդեռնիզացումը Մ. Քեմալի օրոք:

⁸ Суюнбаев М., Что такое геокультура. Иродианство и зелотизм. 21 октября 2004 г., "JR-Анналы", Сообщество имени Шимона бар Кохбы, 40. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1098821760> 11 Май, 2010 at 12:59 pm.

⁹ Ուսումնասիրողները վաղուց նկատել են, որ Ա. Թոյնբիի կոտ պատմիմաստասիրական կառույցի հիմքում ընկած է անտիկ քաղաքակրթության մոդելը: Հուլանդացի պատմաբան դեն Վոյեքը, քննադատելով Ա. Թոյնբիի մոտեցումները գրում էր, որ վերջինս շատ է տարված անտիկայով և իր պատմագիտական սխեմաները գծելիս տարբեր քաղաքակրթությունները դիտարկում է հեյլենիստական քաղաքակրթության հետ համադրության մեջ: Ինքը՝ Ա. Թոյնբին առանց վարանելու ընդունում էր, որ դասական քաղաքակրթությունն իր համար չափանիշ է և մյուս քաղաքակրթությունները նա իրոք երբեմն դիտարկում է անտիկ քաղաքակրթության հետ համեմատության մեջ (Серебев А., Эллинская цивилизация в научном творчестве Арнольда Тойнби. Автореферат диссертации на соискание степени кандидата исторических наук, Казань, 1983, 219 с., 19.11.2008.

<http://www.dissercat.com/content/ellinskaya-tsvivilizatsiya-v-nauchnom-tvorchestve-arnolda-toinbi>): Սակայն ի տարբերություն Օ. Շպենգլերի, Ա. Թոյնբին քաղաքակրթություններն ընկալում էր ոչ թե իբրև «մաքուր» և քարացած, այլ բարդ և համադրական երևույթ: Ըստ Ա. Թոյնբիի քաղաքակրթությունն ինքնարարվող օրգանիզմ է, որը կարող է անվերջ հարստանալ նոր տարրերի հաշվին: Այդ գործընթացի դադարը հանգեցնում է քաղաքակրթության լճացման և աստիճանական մարմանը:

Նա համարում է, որ հրեության մեծամասնությունն անընկալունակ գտնվեց հելլենիստական քաղաքակրթական արժեքների ընկալմանը և կորցրեց պատմության կողմից տրված համակողմանի զարգացման եզակի հնարավորությունը: Հարցումս դրա, հրեաները, Ա. Թոյնբիի պատկերավոր արտահայտությամբ, վերածվեցին «քարացած հանածոների»¹⁰, ավերվեց Երուսաղեմի տաճարը, իսկ հրեության մեծ մասը հայրենիքում իր համար հեռանկար չտեսնելով սփռվեց աշխարհով մեկ, դառնալով պանդուխտ և թափառական: Ըստ էության հրեությունը, ամփոփվելով յուր մեջ, չկամեցավ ինտեգրվել աշխարհին մնալով իր հայրենիքում, ուստի առանձին անհատները ստիպված եղան լքել հայրենի հողը և օտարության մեջ սովորելով այն, ինչն իրենց նախնիները չցանկացան սովորել սեփական հարկի տակ:

Հակառակ դրան հելլենիստական քաղաքակրթությունն ավելի ճկուն էր, այն մշտապես խաչաձևվում էր, համալրվելով այլազան քաղաքակրթական տարրերով, ինչի շնորհիվ անընդհատ նորացվում և հարատևում (օրինակ՝ հռոմեական իրավունք, հունական գնոստիցիզմ, միհրականություն և հուդայական կրոն, որի համադրությունից ծնվեց քրիստոնեությունը, իսկ ավելի ուշ նոր տարրերի ոչ մեխանիկական գումարմամբ՝ նաև իսլամը)¹¹: «Սրիպված ենք եզրակացնել, - գրում է Ժոզեֆ Արթյուր դը Գոբինոն, - որ մարդկության որոշ մասն ի սկզբանե զուրկ է նույնիսկ աննշան ինքնաքաղաքակրթման ունակությունից, քանի որ ի վիճակի չէ իր մեջ ճնշել խաչաձևման հանդեպ բնական

¹⁰ Тойнби А., Статьи из книги «Цивилизация перед судом истории», Москва, 2002, с. 122. Բ. Մուսոլինին մի առիթով նկատել է, որ կան ոչ միայն պրոլետարական դասակարգեր, այլև պրոլետարական ազգեր. այդ ազգերի թվին են պատկանում արդի աշխարհի ոչ արևմտյան ժողովուրդներ, անգամ եթե «հերովդականների» հերոսական ճիգերի շնորհիվ երբեմն հաջողվում է արտաքուստ փոխել երկրի դիմապատկերը, ներքուստ դրանք մինեույն է մնում են «զեղրտական»:

¹¹ «Ասորական և հելլենական տարրերն անհնար է տարանջատել ոչ միայն քրիստոնեությունից և իսլամից, այլև քրիստոնեական և իսլամական քաղաքակրթություններից, որոնց համար դրանք կատարել են տիկնիկների դեր: Այդ երկու կրոններն ունեցել են իրենց նախորդները՝ ասորական և հելլենական, ինչն ունի սկզբունքային կարևորություն: Իսլամը, քրիստոնեությունը և մի շարք քաղաքակրթություններ՝ աճեցրած այդ երկու կրոններով, նույն մշակութային շերտի պտուղներն էին, կազմված ինչպես ասորական, այնպես էլ հելլենական տարրերից» (Тойнби А., Постигание истории..., с. 163):

նողկանքը, որը մարդիկ և կենդանիները զգում են խաչաձևման հանդեպ»¹²: Խաչաձևումն անբնական երևույթ է, սակայն առանց դրա չի կարող գոյանալ քաղաքակրթությունը, որն ինքն էլ «անբնական» է: Քաղաքակրթությունը կարող է ի հայտ գալ միայն այն ժամանակ, երբ մարդկային համակեցությունը ձերբազատվում է իր նախնական «մաքուր» և «բնական» վիճակից և դառնում բարդ և համադրական:

Անշուշտ հրեությունը վաղուց դասեր է քաղել իր հեյլենիստական անցյալից և արդի Իսրայել պետությունը, ավելի քան որևէ մեկը, հավատարիմ մնալով ավանդական հրեական արժեքներին, միևնույն ժամանակ բաց է աշխարհին և բոլոր տեսակի քաղաքակրթական ազդեցություններին: Սակայն հին եբրայական քաղաքակրթության և հատկապես դրա հոգևոր առանցքը կազմող արժեքների մեկնաբանությունը ոչ միանշանակորեն ընդունվեց օրթոդոքս հրեության կողմից: Հատկապես ցավազին ընդունվեց «հրեական ապագայնամետության» (ֆուտուրիզմ) վնասակար ազդեցության գաղափարը:

«Ապագայնամետությունը», պատմագետի տերմինաբանությամբ, «... կենսակերպ է, որը տանջում է նրան, ով տենդագին որոնում է նոր ուղիներ, դրդված առաջխաղացման ներքին անորոշ մղմամբ»: Ուստի դրա «... բնորոշ հատկանիշներից է փրկության և երկրային թագավորության մեջ հանգիստ գտնելու հույսը: Դա բնորոշ է հրեական ֆուտուրիզմին: Քանի որ հրեաների պատմությունը լավ է արտացոլված վավերագրերում, մենք հնարավորություն ունենք այդ երևույթը դիտարկել երկար ժամանակահատվածում»: Այնուհետև Ա. Թոյնբին շարունակում է. «Հրեաները չբուժվեցին նոր աշխարհիկ պետություն ունենալու ֆուտուրիստական հույսից իրենց պատմության նոր փուլերի ժամանակ», «...հրեաներին պետք եղավ ավելի քան վեցուկես դար, որպեսզի փորձերի և սխալների մեթոդի շնորհիվ հասկանան, որ ֆուտուրիզմը ոչ ճիշտ ուղի է»¹³:

Այդ և մի քանի նմանատիպ արտահայտություններից հետո, մեր օրերի մարգարեն համարվող Ա. Թոյնբին, անսպասելիորեն մերժվեց

¹² Де Гобино Ж., Опыт о неравенстве человеческих рас, Москва, 2001 (2000).

¹³ Тойнби А., Футуризм, с. 404-405.

Արևմուտքում¹⁴: Բացի այդ, հրեա պատմաբանները քննադատում են Ա. Թոյնթրին հեղինակական դարաշրջանի հրեությունը ոչ թե իբրև ինքնուրույն, այլ ավելի մեծ և նշանակալից ասորական քաղաքակրթության բաղադրամասը դիտարկելու համար: Այդ «սխալմունքի» պատճառը հրեա պատմաբաններն ուզում են տեսնել ոչ թե քաղաքակրթական, այլ քաղաքական գործոնների մեջ: Բանն այն է, որ մակաբեացիների ապստամբության պարտությունից և Տաճարի խորտակումից հետո, հռոմեացիները Հուդայի և Սամարիայի տարածքը կցեցին պրովինցիա Սիրիային, ինչը, նրանց կարծիքով, մոլորության մեջ մտցրեց բրիտանացի պատմաբանին¹⁵: Սակայն շատ տարօրինակ է մեղադրել քաղաքակրթագետ պատմաբան Ա. Թոյնթրին պատմության քաղաքագիտական և ոչ թե քաղաքակրթական ընկալումների և մեկնաբանությունների համար: Առաջ են քաշվում նաև այլ բնույթի մեղադրանքներ, այսպես հրեաների Աստծուն Թոյնթրին անվանում է «Յահվե» (օրթոդոքս հրեական միջավայրում դա պատժելի զանցանք է), մինչդեռ քրիստոնեական Աստվածը նրա համար անանուն է և այլն: Սակայն, Ա. Թոյնթրի մոտեցումների մեջ եբրայագետների համար թերևս ամենատիպառային էր, որ պատմաբանը անուղղակի կերպով եբրայությանը հակադրում է քրիստոնեությունը: Ըստ նրա երկու հազարամյակների սահմանագլխին հրեությունը հայտնվել էր քառուղու առջև՝ ընտրել «գելտությունը», որն ըստ պատմաբանի նեղ ազգայնական, անգամ ռասիստական կրոնա-գաղափարական ուղղություն էր, կամ քրիստոնեությունը, որը պատմաբանը համարում է հեղինակալի կվինտ-էսենցիան և դեպի վաղվա օրը տանող դուռ: Հրեությունն ընտրեց պատմության կողմից առաջադրված առաջին ճանապարհը:

¹⁴ Նրա տեղը Արևմուտքի հասարակագիտական մտքի երկնակամարում գրավեցին թյունթրիական «պատմության վերջն» ազդարարած Ֆ. Ֆուկույաման (Фукуяма Ф., Конеч истории и последний человек, Москва, 2004 (Fukuyama F., The End of History and the Last Man, 1992)), կամ Ս. Հանտինգտոնը (տե՛ս Хантингтон С., Столкновение цивилизаций, Москва, 2003) և Յու. Հաբերմասը (տե՛ս Хабермас Ю., Расколотый Запад, Москва, 2008), որոնք իրենց քաղաքագիտական վերլուծություններում հենվում են թյունթրիյան հղացքների վրա, առանց հեղինակին վկայակոչելու:

¹⁵ Гарбар Д., Арнольд Джозеф Тойнби и еврейская цивилизация. <http://www.berkovich-zametki.com/Nomer18 /Garbar2.htm>

Իրականում հրեա պատմաբանների կողմից Ա. Թոյնքիի հասցեին ներկայացված մեղադրանքներն անհիմն են: Նա ոչ միայն չի «նսեմացնում» հրեա ժողովրդին, կամ «անտեսում» և «աղճատում» վերջինիս դերը մարդկային պատմության մեջ, այլ հակառակը՝ հետահետահիստական հրեության մեջ տեսնում է ինքնարարման և ինքնահաստատման մեծ ներուժ: Բացի այդ, Ա. Թոյնքիին հրեական հեղինակի շատ վաղ և հատկանշային օրինակի վրա ընդամենը ձգտել է ցույց տալ հեղինակական դարաշրջանի կարևոր երևույթներից մեկը՝ այն, որ Ռոստովցևն անվանում էր «արևելյան ռեակցիա», «արևելյան հակազդեցություն»: Երևույթ, որը շատ կամ քիչ արտահայտված ձևով, հանդիպում ենք գրեթե բոլոր արևելյան երկրներում, այդ թվում Իրանում և Հայաստանում¹⁶:

Սակայն անկախ նրանից, թե ինչ գնահատական են տալիս հրեա ուսումնասիրողները Ա. Թոյնքիի հոլացքներին, վերջիններս լուրջ խթան հադիսացան հրեական ազգային հեղինակական դպրոցի կայացման գործում: Պատմաբանի հետ ակնհայտ և թաքնված բանավեճի ժամանակ լույս տեսան բազմաթիվ «եբրայագիտական» աշխատանքներ: Ի տարբերություն դասական հեղինակագետների, եբրայագետների մեծ մասը բացահայտորեն պաշտպանում է «զելոտական» թեզը¹⁷: Նրանք Հասմոնեյան ապստամբության և

¹⁶ Հիշենք Տիգրանի Բ-ի, Արտավազդ Բ-ի և Արտաշեսյան այլ «հեբրոփական» արքաների պայքարը հայկական «զելոտության» դեմ, որի դրսևորումներն էին՝ հայ մեծատոհմիկների և ժողովրդի պարթևական կողմնորոշումը և Արշակունիներին գահին հրավիրելը և այլք: «Արաքսը՝ կամուրջներ չէր հանդուրժում»՝ Արևմուտքը Արևելքի հետ կապող կամուրջներ:

¹⁷ St' u Hengel M., Die Zeloten. Untersuchungen zur jüdischen Freiheitsbewegung in der Zeit von Herodes 1. bis 70 n. Chr., Leiden-Köln, 1961; Նյույի, Judentum und Hellenismus, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 10, Tübingen, 1969, 2nd edn., 1973; Նյույի, Judaism and Hellenism. In 2 vols., Philadelphia, 1974; Նյույի, Judaism and Hellenism: studies in their encounter in Palestine during the Early Hellenistic Period, London, 1974; Նյույի, The Pre-Christian Paul, Philadelphia, 1991, esp. pp. 54-62; Նյույի, The interpenetration of Judaism and Hellenism in the pre-Maccabean period, in The Cambridge History of Judaism, 1991; Նյույի, Judaism and hellenism revisited, in Collins, John J. and Sterling, Gregory E. (ed.), Hellenism in the land of Israel, Christianity and Judaism in antiquity series, 13, Notre Dame, 2001, pp. 6-37; Aitken J.K., Hengel's Judentum und Hellenismus, Journal of Biblical Literature, 123 (2), pp. 331-341; Herr M.D., Hellenism and Judaism in Eretz Israel, Eshkolot new series, 2-3, 1977-78, pp. 20-27; Bichler R.,

Հոդայում նրանց գերիշխանության գլխավոր նվաճումը համարում են հելլենիստական «մշակութային էքսպանսիայի սաստում»: Բացի այդ, նրանց համոզմամբ, շարժման կարևոր ձեռքբերումներն էին «Էրեց-Իսրայելի» ներքին շրջաններում հելլենիստական քաղաքների և

“Hellenismus”: Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs, Darmstadt, 1983; Gregory E., *Jews, Greeks and Barbarians: Aspects of the Hellenization of Judaism in the pre-Christian Period*. Transl. from German of *Juden, Griechen und Barbaren: Aspekte der Hellenisierung des Judentums in vorchristlicher Zeit*, London, 1980; Նյւնի, The “Hellenization” of Judaea in the First Century after Christ, London/Philadelphia, 1989; Feldman L.H., Hengel’s Judaism and Hellenism in Retrospect, *Journal of Biblical Literature*, 1977, 96, pp. 371–82; Նյւնի, How much Hellenism in Jewish Palestine?, *Historic Union Cemetery Association*, 1986, 57, pp. 83–111; Նյւնի, Jew and gentile in the ancient world. Attitudes and interactions from Alexander to Justinian, Princeton, pp. 3–83 (esp. pp. 42–44; 416–22); Նյւնի, How much hellenism in the land of Israel?, *Journal for the Study of Judaism*, 1993, 33 (2002), pp. 290–313; Lieberman S., *Greek in Jewish Palestine: Studies in the Life and Manners of Jewish Palestine in the II–IV Centuries C.E.*, New York: Jewish theological seminary of America, 1942; Նյւնի, Hellenism in Jewish Palestine: studies in the literary transmission, beliefs and manners of Palestine in the I century BCE–IV century CE. 2nd edn., New York, [1950] 1962; Brandon S.G.F., *Jesus and the Zealots: A Study of the Political Factor in Primitive Christianity*, Manchester, 1967, p. 29 ff.; Barr J., *Hebrew, Aramaic and Greek in the Hellenistic age*, *The Cambridge History of Judaism*. Eds. W. D. Davies and L. Finkelstein, Cambridge, 1989. *Cambridge Histories Online*. 28 January 2012; Collins J., *Cult and culture. The limits of hellenization in Judea, Christianity and Judaism in Antiquity*, 13, *Notre Dame*, 2001, pp. 38–61; Goldstein J., *Jewish acceptance and rejection of Hellenism*, in Sanders E.P., Baumgarten A.I., and Mendelson Alan (ed.), *Jewish and Christian Self-Definition*, vol. 2, *Aspects of Judaism in the Graeco-Roman Period*, London, 1981, pp. 64–87; Goodman M., *Jewish attitudes to Greek culture in the period of the Second Temple*, in G. Abramson & T. Parfitt (eds), *Jewish Education and Learning: published in honour of Dr. David Patterson on the occasion of his seventieth birthday*. Chur/Reading, 1994, pp. 167–74; Gruen S.E., *Heritage and Hellenism: the reinvention of Jewish tradition*, Berkeley, London, 1998; Goldhill S., *Who needs Greek?: contests in the cultural history of Hellenism*, Cambridge, 2002 [opposition to Greek in renaissance; M. Arnold on Greek and Hebraism]; Schwartz S., *Israel and the nations roundabout. Maccabees and the Hasmonean expansion*, *Journal for the Study of Judaism*, Iss. 1, vol. 42, 1991, pp. 16–38; Նյւնի, The Hellenization of Jerusalem and Shechem, in M. Goodman (ed.), *Jews in a Graeco-Roman World*, Oxford, 1998, pp. 37–45; Նյւնի, *Imperialism and Jewish Society B.C.E. to 640 C.E.*, Princeton, 2001; Grimal P. et al. *Hellenism and the rise of Rome*, London, 1968 [p. 5: creating the “mixed” Graeco-barbarian civilization]; Mendels D., *Jewish historical writings between Judaism and Hellenism. New methods of research*, in Lichtenberger, Hermann and Oegema, Gerbern S. (ed.), *Jüdische Schriften in ihrem antik-jüdischen und urchristlichen Kontext, Studien zu den Jüdischen Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit*, 1, Gütersloh, 2002, S. 35–42.

նրանցում հեղինակականացված սեմական շրջանների ոչնչացումը, հրեական ցարացրիվ ցեղերի, այդ թվում ոչ հրեական սեմական ժողովուրդների կրոնական-մշակութային տարածույում (ասիմիլյացիա), վարչա-քաղաքական միասնության վերականգնումն ու համախմբումը¹⁸: Հետագայում հենց այս, ոչ հեղինակական բնակչությունը համառ դիմադրություն ցույց տվեց հռոմեական զավթողականությանը և հակազդեց քրիստոնեության տարածմանը հրեական միջավայրում: Սակայն եբրայագետների համոզմամբ, սկզբում հունա-մակեդոնական, իսկ ավելի ուշ՝ հռոմեական հեղինիզմը Պաղեստինում, այնուամենայնիվ, հրեաների համար ունեցավ որոշ դրական դերակատարություն, քանի որ ակամայից նպաստեց հրեա ազգի միավորմանը, խթանեց վերջինիս ինքնության վերջնական կայացմանը:

Դրան հակառակ դասական հեղինակատագիտության ազգությամբ հրեա և ոչ հրեա հետևորդները, հեղինիզմն ինքնին համարում են մեծագույն արժեք և գտնում են, որ վերջինիս պատմական նշանակությունը ոչ միայն համաշխարհային այլև հրեական պատմության մեջ ավելի մեծ է քան փորձում են ներկայացնել արդի եբրայագետները: Նրանց համոզմամբ ժամանակն է հրաժարվել հազարավոր տարիների ավանդույթից համաշխարհային պատմությունը դիտարկել արևմտյան և հրեական քաղաքակրթությունների հակադրման մեջ, փոխարենը հրեական պատմությունը պետք է ուսումնասիրել համաշխարհային պատմության համատեքստի ներքո¹⁹: Եբրայագետների ծայրահեղական

¹⁸ Хасмонеи. Краткая еврейская энциклопедия. Иерусалим, 1976-2005, т. 9, кол. 707-714. История еврейского народа. Эпоха Второго храма. <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=14465&query=>

¹⁹ Sevenster J., Do you know Greek? How much Greek could the first Jewish Christians have known?, Supplements to Novum Testamentum, 19; Leiden, 1968. [knowledge of Greek even by Jesus]; Smith M., Palestinian parties and politics that shaped the Old Testament, New York, 1971; Rappaport U., Hellenization of the Hasmonians, in Menachem Mor (ed.), Jewish Assimilation, Acculturation and Accommodation: Past Traditions, Current Issues and Future Prospects. (Proceedings of the Second Annual Symposium of the Philip M. and Ethel Klutznick Chair in Jewish Civilization held on Sunday-Monday, September 24-25, 1989), New York and London, 1991, pp. 1-13; Shavit Y., Athens in Jerusalem: classical antiquity and Hellenism in the making of the modern secular Jew, London: Littman Library of Jewish

ազգայնական հայացքներն այսօր լուրջ քննադատության են ենթարկվում գիտական հանրության տարբեր շրջանակներում²⁰:

Այդ խնդրին է հատկապես նվիրված Քեմբրիջի քառահատոր «Հուդայականության պատմության» Բ հատորը²¹, որն ըդգրկում է հրեության պատմությունը աքեմենյան շրջանից մինչև Տանայան (Tannaitic) դարաշրջանը, որի բարձրակետն դարձավ Միշնայի կոդավորումը (մոտավորապես 250 թ.): Պրակի հեղինակների համոզմամբ հռոմեական տիրապետության դարաշրջանում հեյլենիստական և հուդայական մշակույթները դարձան իշխող գրեթե ողջ Միջերկրականում, ինչն անխուսափելիորեն պետք է հանգեցնեի այդ երկու հզոր և իրարամերժ քաղաքակրթությունների բախմանը: Գրքում քննության է առնված հեյլենիզմի միաժամանակյա մերժման և յուրացման խնդիրն աշխարհասփյուռ հրեության կողմից: Հեյլենիզմի հետևողական մերժումը քաղաքական ասպարեզում հանգեցրեց Մակաբեացիների ապստամբությանը և Ք.ա. 142–63 թթ. Հասմոնեյան պետության ստեղծմանը: Միևնույն ժամանակ հեյլենիզմի ընդունման և նրա հետ ադապտացման արդյունքում ծնվեցին զանազան

Civilization, 1997; Lee I., Levine Judaism and Hellenism in antiquity: conflict or confluence, Washington, 1999; Gerdmar A., Rethinking the Judaism-Hellenism dichotomy: a historiographical case study of Second Peter and Jude, Stockholm, 2001; Martin D., Paul, Hellenism, and Judaism: Toward a Social History of the Question, in Troels Engberg-Pedersen (ed.), Paul Beyond the Judaism, Hellenism Divide, Westminster, 2001, pp. 29-61; Alexander P., Hellenism and hellenization as problematic historiographical categories in T. Engberg-Pedersen (ed.), Paul Beyond the Judaism/Hellenism Divide. Louisville, ondon, eiden, pp. 63-80; Kaufmann Y., Christianity and Judaism: Two covenants. Jerusalem, 1988, pp. 82-83; Rajak T., The Hasmoneans and the Uses of Hellenism, in P.R. Davies (ed.), A tribute to Geza Vermes, Journal for the study of the Old Testament, Supplement series 100, Sheffield, 1990, pp. 261-280; Նույնի, Jews and Greeks: The invention and exploitation of polarities in the nineteenth century. In The Jewish dialogue with Greece and Rome. Studies in cultural and social interaction, Arbeiten zur Geschichte des antiken Judentums und des Urchristentums, 48, Leiden, 2001, pp. 535-557.

²⁰ Grabbe L., The Jews and Hellenization: Hengel And His Critics, in Second Temple studies III: studies in politics, class, and material culture, ed. by Philip R. Davies, John M. Halligan, v. 2, University of Hull England, 2002; Millar F., The background to the Maccabean revolution: Reflections on Martin Hengel's "Judaism and Hellenism", Journal of Jewish Studies, 29, 1978, pp. 1-21.

²¹ Davies W.D., Finkelstein L., The Cambridge History of Judaism, v. 2: The Hellenistic Age, Cambridge, 1989.

մշակութային արժեքներ՝ առաջին հերթին նշանակալից հելլենիստական հունա-եբրայական, արամեական և զուտ եբրայական գրականություն: Բացի այդ, հելլենիզմի քաղաքակրթական ճնշման պատճառով, հրեության կրոնական, մտավոր, հասարակական և քաղաքական կյանքում անընդմեջ աճող լարվածությունը սուբիմացվեց կատարածաբանական մտքի և դրան համապատասխան գրականությանը: Ասվածի լույսի ներքո գրքի հեղինակները որոշակի հետևություններ են անում հրեության հուդա-հելլենիստական դիքտոմիայի, այլ կերպ ասած՝ երկփեղկվածության մասին:

Այսպիսով, հրեական հելլենիստագիտական հետազոտություններն այսօր կարելի է դասել երկու խմբի: Առաջինը պայմանականորեն անվանենք *ոչ ազգային*: Այն ձևավորվել և զարգացել է հիմնականում ազգությամբ հրեա պատմաբանների ջանքերի շնորհիվ, բայց արևմտյան և խորհրդային հելլենիստագիտական դպրոցների շրջանակներում: Երկրորդը՝ վերջին կես դարում ձևավորված *խորանային պայմագիտական* դպրոցն է, որը, հենվելով արևմտյան հելլենիստագիտության նվաճումների վրա և գտնվելով սերտ համագործակցության մեջ տարբեր արտասահմանյան դպրոցների հետ, վերապրում է քանակական և որակական զարգացման ակտիվ շրջան: Անշուշտ այդ երկու՝ արևմտյան և ազգային հետազոտական դպրոցները չի կարելի հակադրել իրար, հակառակը, փոխազդելով՝ դրանք հարստացնում և լրացուցիչ լիցք են հաղորդում միմյանց:

Այդ երկու դպրոցների միավորման օրինակը կարելի է համարել Էլիաս Ջոզեֆ Բիկերմանին (1897-1981 թթ.), որի կենսագրությունն ըստ էության հրեական հելլենիստագիտության անցած ուղու ցայտուն դրսևորումն է: Բիկերմանը ծագումով ռուսաստանցի էր (իսկական անունը Իլյա Իոսիֆովիչ Բիկերման), ծնվել է Քիշնևում, մանկությունն անցկացրել է Օդեսայում, իսկ ուսումը ստացել Ս. Պետերբուրգի գիմնազիայում, այնուհետև համալսարանում: Այստեղ նրան ուսուցանել է Մ. Ռոստովցևը, որի ազդեցությունը նա կրել է ողջ կյանքում: 1922 թ. Բիկերմանը ծնողների հետ լքում է Խորհրդային Ռուսաստանը և հաստատվում Գերմանիայում: Այստեղ նա շարունակում է ուսումը Բեռլինի Հումբոլդտի համալսարանում և հրատարակում իր առաջին

երեք մենագրությունները, այդ թվում մակաբեացիների ապստամբության վերաբերյալ հետազոտություն: Նացիստների իշխանության գլուխ գալուց հետո նա ստիպված է լինում գաղթել Ֆրանսիա, որտեղ հրատարակեց իր հայտնի «Սելևկյանների պետությունը» (*Institutions des Séleucides*, 1938) մենագրությունը, իսկ երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին տեղափոխվեց ԱՄՆ (1942 թ.)²²: Այստեղ նա դասավանդում էր Նյու Յորքի Հասարակական հետազոտության նոր դպրոցում (*The New School for Social Research*), Լոս Անջելեսի Հուդայականության համալսարանում, 1952-1967 թթ. նա դառնում է Նյու Յորքի Կոլումբիական համալսարանի և Հրեական աստվածաբանության ճեմարանի (1967 թ.) պրոֆեսոր: Կյանքի վերջին տարիներն անցկացրել է Իսրայելում, որտեղ վայելում էր մեծ հարգանք:

Հրեական թեմային Է. Բիկերմանն անդրադարձել է իր ողջ գիտական կարիերայի ընթացքում: Հրեական ուսումնասիրություններին նվիրված նրա առավել հայտնի աշխատություններն են. «Մակաբեացիներ. նրանց պատմությունը սկզբից մինչև Խասմոնյան հարստության անկումը»²³: Այդ մենագրությունը Է. Բիկերմանին միանգամից ճանաչում բերեց գիտական հանրության լայն շրջանակներում, ինչը դրդեց նրան շարունակել այդ թեման և ընդամենը երկու տարի անց լույս տեսավ նրա «Մակաբեացիների աստված»²⁴ աշխատությունը: Նույն ոգով էին գրված «Աստվածաշնչի տարօրինակ գրքեր. Հովնան, Դանիել, Սաղմոս, Եսթեր»²⁵, «Կրոնը և քաղաքականությունը հեղինակության և

²² Петров Е., Научно-педагогическая деятельность русских историков-эмигрантов в США в первой половине XX века. Диссертация на соиск. уч. ст. доктора ист. н. СПбУ, 2001, 499 с.

²³ Bickerman E.J., *Die Makkabäer; eine darstellung ihrer geschichte von den anfängen bis zum untergang des Hasmonäerhauses*, 1935 (ընդլայնված անգլիական հրատարակությունը լույս տեսավ 1947 թ.). (Idem. *The Maccabees; an account of their history from the beginnings to the fall of the House of the Hasmoneans*, New-York, 1947 (3-րդ վերահրատարակում).

²⁴ Նույնի, *Der Gott der Makkabäer: Untersuchungen über Sinn und Ursprung der makkabäischen Erhebung*, Berlin, 1937.

²⁵ Նույնի, *Four strange books of the Bible: Jonah, Daniel, Koheleth, Esther*, New-York, 1968.

հռոմեական շրջանում»²⁶, «Եզրասից մինչև վերջին մակաբեացին. հետաստվածաշնչյան հուդայականության հիմքերը»²⁷ և ուրիշ աշխատությունները²⁸: Հուդայականության և քրիստոնեության պատմությանն են նվիրված նաև Է. Բիկերմանի անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով գիտական հոդվածների եռահատոր ժողովածուն, որը հրատարակվել է 1976-1986 թթ.²⁹: Է. Բիկերմանի վերջին աշխատանքը «Հրեաները հեյլենիստական շրջանում»³⁰ մենագրությունն է, որը լույս տեսավ հետմահու և նվիրված է հրեական պատմությանը և նրանց փոխազդեցությանը հեյլենիստական աշխարհի հետ՝ Ալեքսանդրից մինչև Մակաբեացիները: Լինելով եվրոպական գիտնական՝ նա իր ստեղծագործական ներկայակերպը մշտապես հարստացրել է ռուսական, գերմանական, ֆրանսիական և ամերիկյան անտիկագիտության ավանդույթներով: Սակայն դրա հետ մեկտեղ Է. Բիկերմանը, այնուամենայնիվ, իր ստեղծագործական ուղին ավարտեց իբրև եբրայագետ, դառնալով, ըստ էության, հրեական հեյլենիստագիտության ազգային դպրոցի հիմնադիրներից մեկը: Ասվածից կարելի եզրակացնել, որ Ա. Թոյնթին ու Է. Բիկերմանը կարող են համարվել մի դեպքում հրեական հեյլենիստագիտության և մյուս դեպքում՝ հեյլենիստական եբրայագիտության նահապետները:

Սակայն ոչ բոլոր հրեա հետազոտողները Է. Բիկերմանի պես ապրեցին արմատական փոխակերպումներ: Ասվածի վառ օրինակը Արնալդո Մոմիլյանոն է (1908-1987 թթ.): Կարելի է զուգահեռներ անցկացնել Ա. Մոմիլյանոյի, Մ. Ռոստովցևի և Է. Բիկերմանի կենսագրությունների միջև: Վերջիններիս պես Ա. Մոմիլյանոն իր գիտական գործունեությունը սկսել է որպես դասական անտիկ

²⁶ Նոյնի, Religions and politics in the Hellenistic and Roman periods (с Emilio Gabba и Morton Smith), Komo, 1985.

²⁷ Նոյնի, From Ezra to the last of the Maccabees; foundations of post-Biblical Judaism, New York, 1962.

²⁸ Նոյնի, The altars of Gentiles: A note on the Jewish «ius sacrum», Revue Internationale des Droits de l'Antiquité, Paris, 1958; Նոյնի, Les deux erreurs du prophète Jonas, Paris, 1965.

²⁹ Նոյնի, Studies in Jewish and Christian History: A New Edition in English Including the God of the Maccabees, New York, 2007.

³⁰ Бикерман Э., Евреи в эпоху эллинизма, Москва, Мосты культуры; Иерусалим: Gesharim, 2000 (Серия Современные исследования: Bibliotheca Judaica), 154; (Bickerman E.J., The Jews in the Greek Age. L., Cambridge, Mass., 1988).

պատմության ուսումնասիրող: 1936 թ. երիտասարդ, բայց շատ խոստումնալից անտիկագետը դառնում է Թուրինի համալսարանի պրոֆեսոր, սակայն շուտով ֆաշիստական Իտալիայում հակահրեական հալածանքների սաստկացման պատճառով նա ստիպված էին լքել Իտալիան և 1938 թ. հաստատվել Լոնդոնում: Անգլիական պրոֆեսուրան (հիմնականում հրեական ծագմամբ) բավականին սառն է ընդունում օտարականին և հայտնի չէ ինչպես կդասավորվեր երիտասարդ գիտնականի ճակատագիրը եթե նրան օգնության ձեռք չմեկներ Մ. Ռոստովցևը, որի ազդեցությունը նա կրում էր ողջ կյանքում: Ա. Մոմիլյանոյի պրոֆեսիոնալ աճին նաև զգալիորեն նպաստեց նրա հին ընկեր Ֆ. Ուլբանքը³¹: Այսպես ճակատագրի հեղինեղությունը և անակնկալ ծանոթությունները հետաքրքրությունների նոր դաշտ բացեցին Ա. Մոմիլյանոյի առջև և բերեցին նրան հելլենիստագիտության³² և եբրայագիտության ոլորտը³³: Օքսֆորդի համալսարանում երկար ժամանակ երկրորդական դերերում մնալուց հետո նա տեղափոխվում է Լոնդոնի համալսարանի քոլեջ, որտեղ զբաղեցնում է պրոֆեսորի պաշտոն (1951-1975 թթ.): Այդ նույն ժամանակ նա հաճախ հրավիրվում է Չիկագոյի համալսարան դասախոսություններ կարդալու համար: Այստեղ նրան ճանաչում էին իբրև հումանիտար գիտությունների պրոֆեսոր Ալեքսանդր Ուայթ: Թեև իր կյանքի վերջին տարիներին Մոմիլյանոն երբեմն այցելում էր Իտալիա և նույնիսկ դասախոսում Պիզայի բարձրագույն դպրոցում (Scuola Normale Superiore di Pisa), նա այլևս չէր զբաղվում Հռոմի պատմությամբ և իրեն համարելով քրիտանացի պատմաբան և գրեթե չէր հրապարակվում իտալերեն: Սակայն, դրա հետ մեկտեղ, ճակատագրի բերումով դառնալով եբրայագետ, Ա. Մոմիլյանոն երբեք տուրք չտվեց

³¹ Murray O., Arnaldo Momigliano in England, History and Theory, vol. 30, 4, Beiheft 30: The Presence of the Historian: Essays in Memory of Arnaldo Momigliano (Dec., 1991), pp. 49-64.

³² Momigliano A., Alien wisdom: the limits of Hellenization, Cambridge; New York, 1975.

³³ Նույնի, Greek Culture and the Jews. In M. Finley (ed.), The Legacy of Greece: a New Appraisal, Oxford, 1981, pp. 325-436; Նույնի, Jews and Greeks, in Momigliano A. Essays on Ancient and Modern Judaism, Chicago / London, 1994.

ազգայնականությանը և հիմնականում կիսում էր թոյնբիական մոտեցումները հրեական պատմության վերաբերյալ:

Նման հայացքների տեր գիտնական էր նաև Երուսաղեմի համալսարանի պրոֆեսոր Միշել Էվի-Ջոնահը, լինելով հայտնի եբրայագետ³⁴, միևնույն ժամանակ, հեղինակված նվիրված իր մենագրության մեջ, ոչ միայն այն չի համարում Արևելքի ժողովուրդների և մասնավորապես հրեաների համար վնասաբեր, այլև հիանում հունա-մակեդոնական մշակույթով³⁵: Ավելին, տուրք տալով արևմտյան պատմագիտական ավանդույթներին, նա հեղինակվող բանաձևում է իբրև հունական պատմության անբաժանելի մաս: Մ. Էվի-Ջոնահի պնդմամբ հեղինակվող նախևառաջ մշակութային երևույթ է, որը Ալեքսանդրի և Նրա հաջորդների շնորհիվ տարածվել է Արևելքում՝ Միջերկրականից մինչև Ինդոս³⁶: Հրեա պատմաբանը միստիկական ակնածանք է տաժում Ալեքսանդրի նկատմամբ, արդեն պատանի տարիներից Նրա մեջ տեսնելով ապագա մեծ գործչին³⁷: Նա անվանում է Ալեքսանդրին «Նոր Դիոնիսոս», «աստվածանման անձնավորություն», «նշանավոր վարչարար և ստրատեգոս»³⁸ մի բան, որ շատ բնորոշ է XX դարի առաջին կեսի ֆրանսիական և գերմանական անտիկագետներին, բայց ոչ օրթոդոքս հրեաներին, որոնց նշանային համակարգում հեղինիստական շրջանի հունա-մակեդոնական արքաները մոտավորապես նույն տեղն են գրավում, ինչ հայկական կոլեկտիվ գիտակցության համար պարսից Սասանյանները: Եվս մեկ բնորոշ հանգամանք՝ Մ. Էվի-Ջոնահը հատուկ շեշտադրում է Ալեքսանդրի հակվածությունը ժողովրդավարական արժեքներին, որը նա համարում է «մեծ քաղաքակրթողի» քաղաքականության հիմնական բովանդակությունը:

Հրեական հեղինիստագիտությունը Նոր լիցք ստացավ 1990-ականներին, երբ Խորհրդային Միության անկումից հետո,

³⁴ St' u Avi-Yonah M., The Second Temple. A History of the Holy Land, Jerusalem, 1969.

³⁵ Avi-Jonah M., Hellenism and the East. Contacts and interrelations from Alexander to the Roman conquest, Jerusalem, 1978.

³⁶ Նշվ. աշխ., էջ 3:

³⁷ Նշվ. աշխ., էջ 11:

³⁸ Նշվ. աշխ., էջ 7:

ազգութեամբ հրեա մի քանի խոշոր պատմաբաններ³⁹ հնարավորություն ստացան բնակություն հաստատել Իսրայելում և Միացյալ Նահանգներում⁴⁰: Նրանք արագ ինտեգրվեցին իսրայելյան և ամերիկյան գիտության մեջ՝ արևմտյան երրայագիտությանն ու հելլենիստագիտությանը նոր որակ տալով: Նրանց աշխատությունների մեջ հրեական մշակույթը դիտարկվում է երկակի, մի կողմից՝ որպես հելլենիստական համադրականության դրսևորում, մյուս կողմից՝ իբրև

³⁹ Խորհրդային Միությունում ձևավորվել էր հելլենիստական-երրայական խնդիրներով զբաղվող հիմնարար դպրոց, որի ավանդույթներն իրենց հետագա զարգացումը ստացան հրեաների հայրենադարձությունից հետո (Ранович А., Очерки истории древнееврейской религии, Москва, 1937. Նույնի, Иудейская война, Исторический журнал, 1938, 11. Նույնի, Очерки истории раннехристианской церкви, Москва, 1941; Նույնի, Восточные провинции Римской империи в I-III вв., Москва-Ленинград, 1949; Амусин И., Кумранская община, Москва, 1983; Ковельман А., Риторика в тени пирамид: Массовое сознание римского Египта, Москва, 1988; Նույնի, Рождение толпы: от Ветхого к Новому Завету, Образ "другого" в культуре. Одиссей. Человек в истории, Москва, 1994, с. 123-137).

⁴⁰ Kovelman A.B., From Logos to Myth. Egyptian Petitions of the 5th-7th Centuries, Bulletin of the American Society of Papyrologists, 28, 3-4, 1991, pp. 135-152; Նույնի, Еврейская толпа в Палестине I в., Одиссей: Человек в истории. 5, 1994, с. 214-241 (The Masses in the Literature of the Sages, (in Hebrew) Jewish Studies. Forum of the World Union of Jewish Studies, 36. Jerusalem, 1996, pp. 111-132; Նույնի, Толпа и мудрецы в ранней раввинистической литературе, Москва, 1996; Ковельман А., Гершович У., Берство от логоса: к пониманию раввинистической герменевтики. Толпа и мудрецы в ранней раввинистической литературе, Москва, 1996; Ковельман А., Вавилонский Талмуд: Антология агады, т. 1-2, Иерусалим, Москва, 2001-2004. Նույնի, Farce in the Talmud, The Review of Rabbinic Judaism Ancient, Medieval and Modern. 5, 1, Leiden, Boston, Köln, 2002, pp. 86-92. Նույնի, A Symmetrical Teleological Construction in the Treatises of Philo and in the Talmud (with Uri Gershowitz as a co-author), The Review of Rabbinic Judaism Ancient, Medieval and Modern 5, 2. Leiden, Boston, Köln, 2002, pp. 86-92. Նույնի, Jerusalem Overcrowded: The Dream of Ideal Urbanity in Midrash, Jews and Slavs 10, Semiotics of Pilgrimage, Jerusalem, 2003, pp. 13-18. Նույնի, Continuity and Change in Hellenistic Jewish Exegesis and in Early Rabbinic Literature, The Review of Rabbinic Judaism Ancient, Medieval and Modern 5, 2. Leiden, Boston, Köln, 2004, pp. 123-146. Նույնի, A Clarification of the Hypothesis, The Review of Rabbinic Judaism Ancient, Medieval and Modern. 5, 2. Leiden, Boston, Köln, 2004, pp. 162-168. Նույնի, Александр Македонский и еврейские мудрецы. В соавторстве с Ури Гершовичем, Восточная коллекция: Журнал для всех, кому интересен Восток, 2 (17) (лето 2004), с. 42-51. Նույնի, Typology and Peshet in the Letter of Aristeas, Ancient Israel, Judaism, and Christianity in Contemporary Perspective: Essays in Memory of Carl-Johan Illman, Lanham, 2006, pp. 153-182.

հելլենիստական քաղաքակրթությանը ներհակ, ինքնամփոփ և ինքնարժեք երևույթ: Այդ մշակույթի մի քննադատ գտնվում է Փիլոն Ալեքսանդրացին և Հովսեփոսը, իսկ մյուս քննադատ Թալմուդն ու Հնգամատյանը⁴¹:

Այսպիսով, հրեական հելլենիստագիտությունը, սկիզբ առնելով արևմտյան և խորհրդային հելլենիստագիտության շրջանակներում, վերջին մի քանի տասնամյակներում այն տեղափոխվեց արագ կայացող Իսրայելի հումանիտար հետազոտությունների դաշտ, որտեղ, ի թիվս այլոց, ծնավորվեց հելլենիստագիտության ինքնուրույն դպրոց: Այդ դպրոցը խարսխված է միաժամանակ արևմտյան անտիկ ուսումնասիրությունների և եբրայագիտության նվաճումների վրա: Չնայած երիտասարդ տարիքին՝ Իսրայելի արդի հելլենիստագիտությունը միանգամայն կարելի է համարել կայացած:

Այն ունի որոշակի առավելություն արևմտյան անտիկագիտության նկատմամբ: Չզիջելով արևմտյան ուսումնասիրողներին ակադեմիական չափանիշներով, այն ունակ գտնվեց հելլենիստական դարաշրջանը դիտարկել ոչ եվրոպակենտրոն տեսանկյունից, հաշվի առնելով մի կողմից հունա-մակեդոնական և հռոմեական, իսկ մյուս կողմից՝ ընդհանուր արևելյան և զուտ տեղական ընկալումները: Այսօր նման խնդիր է ծառացել նաև հայ պատմագիտության առջև: Առաջին քայլերն արված են, մնում է չհայտնվել ծայրահեղական «զելոտության» կամ ստրկամիտ արևմտական «հերովդականության» ծիրում:

ERVAND MARGARYAN

HELLENISM AND ZEALOTISM IN MODERN HELLENISTIC STUDIES

The article deals with the attitude of Jewish historians of modern times to one of the key aspects of Jewish history, the confrontation of fanatical "Zealotism" and comprador "Herodianism", which became a kind of civilizational response to the challenges of aggressive Hellenistic-Roman culture. Arnold Toynbee, the one who

⁴¹ Նոյնի, *Between Alexandria and Jerusalem: the Dynamic of Hellenistic and Jewish Culture*. Leiden, Boston, 2005. Նոյնի, Jeremiah 9:22-23 in Philo and Paul, *The Review of Rabbinic Judaism Ancient, Medieval and Modern*, 10, 2, Leiden, Boston, K&N, 2007, pp. 162-175. Նոյնի, *Эллинизм и еврейская культура*, Москва, Иерусалим, 2007.

introduced the concepts of "Zealotism" and "Herodianism", thought that they are universal civilizational models. However, according to the historian, dating back to the historical experience of the Syriac world strategy, both were pure blind and destructive. Proof of this is the loss of the Hebrew state, the destruction of the Temple and the dispersion of the Jews. Part of the Jewish nationalist historians reacted negatively to the ideas of Toynbee, considering them incorrect and unscientific. However, most historians, including the Jews, agree with Toynbee, that if the traditional Jewish community was to show more flexibility, tolerance, and openness to the Hellenistic ideas, the history of the Jewish people would not be so tragic. Awareness of the need of the proportionate combination of "Herodianism" and "zealotism" came to the Jews only in the XIX-XX centuries, which was one of the reasons for the success of the Jewish nation and the revival of the Jewish state in modern times.